

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 17 (2022)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.17.17

Bożena Sieradzka-Baziur

ORCID 0000-0002-4214-7268

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków, Polska

Reprezentacje leksykalne pojęcia MSZA ŚWIĘTA w średniowieczu. Analiza onomazjologiczna

Słowa kluczowe: język średniowiecza, język religijny, onomazjologia, semantyka historyczna

Keywords: medieval language, language of religion, onomasiology, historical semantics

Wprowadzenie

Msza święta jest najważniejszą modlitwą liturgiczną, ustanowioną przez Chrystusa w trakcie Wieczery Paschalnej z apostołami, w czwartek, w przeddzień Jego śmierci krzyżowej. Zachowały się cztery opisy ustanowienia Eucharystii: św. Mateusza, św. Marka, św. Łukasza oraz św. Pawła.

Następnie wzięł chleb, odmówiwszy dziękczynienie, połamał go i podał mówiąc; „To jest Ciało moje, które za was będzie wydane: to czyńcie na moją pamiątkę!” Tak samo i kielich po wieczerzy, mówiąc: „Ten kielich to Nowe Przymierze we Krwi mojej, która za was będzie wylana” (Łk 22, 19–20, por. też Mt 26, 26–28; Mk 14, 22–24; 1 Kor 11, 23–25)¹.

Polecenie Chrystusa: *to czyńcie na moją pamiątkę* zostało wypełnione już przez Jego pierwszych uczniów, jak o tym zaświadcza *Dzieje Apostolskie*, por. (Dz 2, 42.46; Dz 20, 7). Od tej pory, przez dwa tysiąclecia chrześcijanie na całym świecie celebrują mszę świętą i w ciągu kolejnych wieków rozbudowują tę modlitwę liturgiczną, nadając jej określoną formę werbalną i niewerbalną (gesty liturgiczne, oprawa muzyczna, szaty i przedmioty liturgiczne). *Katechizm Kościoła Katolickiego* podaje, że liturgia Eucharystii przebiega według podstawowej struktury, która została zachowana przez wieki aż do naszych czasów. Składa się ona z dwóch części stanowiących organiczną jedność:

- zgromadzenie się uczestników, liturgia słowa z czytaniem, homilią i modlitwą powszechną

¹ Cytaty z Biblii podaję za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, 1991, w przekładzie z języków oryginalnych. Opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań.

- liturgia eucharystyczna, z przygotowaniem chleba i wina, konsekracją w czasie dziękczynienia i komunią (por. KKK, s. 331).

Stefan Koperek, omawiając historię liturgii eucharystycznej, pokazuje wielowiekowy proces tworzenia tekstów mszy świętej w różnych krajach chrześcijańskich. W czasach apostołskich msza święta była najprawdopodobniej sprawowana w niedzielę – w domach, w ramach uczty braterskiej. Obrzęd eucharystyczny łączył się nierozdzielnie z udziałem wiernych w komunii świętej. Na tych chrześcijańskich zebraniach czytano teksty *Starego Testamentu*, do których dodawano z czasem *Listy Apostolskie*, *Ewangelie*, a komentarz do czytań stanowiła homilia. W okresie prześladowań chrześcijan (100–313 r.), prawdopodobnie na końcu pierwszego stulecia lub początku drugiego, powstał tekst *Didache (Nauka Dwunastu Apostołów)* zawierający m.in. zapis pierwszych modlitw eucharystycznych. Opis liturgii mszalnej znajduje się w *Apologii św. Justyna* z II w. n.e. W III wieku powstał najstarszy tekst mszy świętej, tzw. *anafora Hipolita Rzymskiego*. Złoty okres liturgii mszalnej trwa od 313 do 604 roku. Jest to okres rozkwitu liturgii, powstania różnych rodzin liturgicznych, różnych rytów, sposobów jej sprawowania. W tym okresie wchodzi w użycie ustalona jedna modlitwa eucharystyczna i jej nazwa *Kanon*. U końca „złotego wieku liturgii” ukształtowała się liturgia rzymska, która w swoim zasadniczym kształcie przetrwała do współczesnych czasów (por. Koperek 2012: 37–78; Sobeczko 2005).

Celem tego artykułu jest pokazanie wybranych reprezentacji leksykalnych pojęcia MSZA ŚWIĘTA od początku polskiego piśmiennictwa do końca XV wieku. Pojęcie to zostało zwerbalizowane przez kilkadziesiąt autosemantycznych jednostek ciągłych i nieciągłych odnotowanych w *Słowniku pojęciowym języka staropolskiego*, który został stworzony na materiale *Słownika staropolskiego* (1953–2002) i jego suplementu (2014) w latach 2011–2015 jako wynik projektu grantowego NCN². Przedmiotem analizy są jednostki leksykalne, wyekscerpowane przez redaktorów SStp ze średniowiecznych tekstów (do końca XV wieku) i umieszczone w SStp, a potem w SPJS. W artykule omawiane są średniowieczne jednostki leksykalne charakterystyczne dla modlitwy eucharystycznej, jaką jest msza święta. Przyporządkowanie ich do pojęcia MSZA ŚWIĘTA dokonuje się na zasadzie skojarzeniowej (por. Sieradzka-Baziur 2020: 67–68). Artykuł stanowi kontynuację prac onomazjologicznych dotyczących semantyki jednostek leksykalnych stanowiących reprezentację leksykalną pojęcia RELIGIA w średniowieczu (por. Sieradzka-Baziur 2021). Jak pisałam poprzednio (Sieradzka-Baziur 2020: 45; 2021), autosemantyczna jednostka leksykalna SPJS to wyraz hasłowy reprezentujący jednostkę leksykalną wraz z oznakowaniem numerycznym i definicją znaczeniową, który został zilustrowany przykładem opatrzonym lokalizacją, por.

² <https://spjs.ijp.pan.pl/> Szerzej na temat tego słownika piszę w monografii *Onomazjologiczny słownik online. Metodologia, zawartość, wykorzystanie w badaniach na przykładzie „Słownika pojęciowego języka staropolskiego”* (Sieradzka-Baziur 2020).

1) autosemantyczna jednostka ciągła

przystępowanie (1)³ ‘przyjmowanie komunii świętej’: Raczysz my dacz, aby tho przystępowanye bylo my na odpwsczenye mogym wschythkym grzechom⁴ *Naw* 146⁵.

2) autosemantyczna jednostka nieciągła

niebieska karmia – por. *karmia* (2) ~ ‘komunia święta’: Mogłabych przyancz twa nyebyeszka karmya *Naw* 115.

Przeważająca część jednostek leksykalnych reprezentujących pojęcie MSZA ŚWIĘTA odnotowanych w *Słowniku staropolskim* została wyekscerpowana z 17 staropolskich przekazów kanonu mszy świętej⁶. Inne jednostki leksykalne będące reprezentacją tego pojęcia w średniowieczu wywodzą się z takich zabytków staropolskich, jak *Kazania gnieźnieńskie*, *Pieśń o Wilefście*, *Modlitewnik Nawojki*, *Rozmyślanie przemyskie*, *Spowiedź powszechna*⁷, *Dekalog* i innych.

Analizowane jednostki leksykalne SPJS, reprezentujące badaną przeze mnie kategorię pojęciową, występują w obrębie kilkudziesięciu rzeczownikowych, czasownikowych i przymiotnikowych artykułów hasłowych SStp.

Materiał badawczy – analiza onomazjologiczna

Jednostki leksykalne poddane przeze mnie analizie onomazjologicznej reprezentujące w SPJS pojęcie MSZA ŚWIĘTA zgrupowane zostały w tym słowniku ze względu na ich cechy znaczeniowe odnoszące się do najważniejszego misterium liturgicznego w katolicyzmie i prawosławiu.

WIECZERZA PASCHALNA

W średniowiecznych zabytkach występuje grupa jednostek autosemantycznych związanych z ostatnią, czwartkową uctą paschalną Jezusa z Apostołami (por. Łk 22, 19–20, por. też Mt 26, 26–28; Mk 14, 22–24; 1 Kor 11, 23–25) i są to:

- *wieczera* (2) 1. ~~, por. Chlep s krwø taki nine postal, yedno nam na pamøcz zostal, czszo y (*leg.* ji ‘go’) szam bog wyeczerzø (*leg.* w wieczera) zegnal *XV p. pr. JA XV* 536;

³ Numer w nawiasie okrągłym to numer jednostki leksykalnej w SPJS.

⁴ Materiał przykładowy i znaczenie jednostki leksykalnej pochodzą ze SStp i jego suplementu.

⁵ Lokalizacje zabytków podają za *Słownikiem staropolskim*.

⁶ Mariusz Leńczuk pisze, że siedem ze staropolskich przekazów kanonu mszy świętej to prawie kompletne przekłady kanonu, zaś pozostałe to tłumaczenia fragmentów bądź nawet pojedynczych zwrotów czy wyrazów (Leńczuk 2013: 13). W swojej pracy autor omawia proces powstawania staropolskich wariantów leksykalnych w tłumaczeniach łacińskiego kanonu mszy świętej. W części źródłowej monografii Leńczuk zamieścił krytyczną edycję (transliteracja, transkrypcja oraz komentarze do nich) wszystkich siedemnastu staropolskich przekazów łacińskiego kanonu, a także modlitw po kanonie (Leńczuk 2013: 141–256). Por. też Rzepka, Walczak 1997.

⁷ „Synod w Łęczycy z roku 1285 nakazywał odmawianie podczas mszy świętej *Spowiedzi powszechnej*. SStp rejestruje 10 różnych odpisów *Spowiedzi powszechnej*” (Twardzik red. 2005: 183).

- *Wielki Czwartek*, por. *czwartek* (2) To ucieczenie znamionuje święta cerkiew w *opłupieniu ołtarzow w *Wielki Czwartek Rozm 672*;
- *Zielony Czwartek*, por. *czwartek* (3) 'Wielki Czwartek' Szroda Zelona..., *Zelony Czwartek 1413-4 JA XIV 502*;
- *czwartkowy*, por. *czwartkowy*, *czwartkowy*, *ćwiartkowy* (1) Ihus Xpus... po *czwarthkowiey* (R XXV 208: czvyar<t>kovey) veczeri... wydan iest ludu zydwskemu ca 1420 R XXV 229.

Zgodnie z nauką Kościoła, w trakcie tej uczyty Chrystus przemienił chleb w swoje ciało, a wino w swoją krew. W artykule hasłowym *napawać* (2) ~ występuje jednostka autosemantyczna *krwią napawać*, por. Iesus, kyedy vyczerzal..., apostołi szwe smvthnye szwoją krwą *napawal XV ex. SKJ I 144*. Jezus jest w średniowiecznym zabytku określany mianem *ustawiciela* (2) 2, gdyż ustanowił on sakrament Eucharystii, por.

Notandum, quia sacramentum domini corporis dicitur cena magna propter tria: primo propter instituentem, prze *vstawiczela...*, sc. Xm, qui ex magna enim dileccione instituit nobis hoc sacramentum ca 1420 R XXIV 86.

Ostatnia wieczerza Jezusa z apostołami przebiegała według formy liturgii wypracowanej dla podobnych uroczystości domowych w judaizmie, ale Chrystus nadał jej nową postać, polecając, aby na jego pamiątkę uczniowie celebrowali ją po jego śmierci i zmartwychwstaniu – jak to wynika z biblijnych opisów (por. Łk 22, 19–20; 1 Kor 11, 23–25). W średniowiecznych tekstach występują jednostki leksykalne, w których uwidacznia się to przesłanie Jezusa:

- *pamiątka* (2), na *czyjaś* pamiątkę czynić; *pamięć* (2) 1. ~ *na pamięć*, *k pamięci*;
Tho czalo ylkokroc y tesz vczynycze, *na* moya **pamyecz* (in mei memoriam, *Msza III. VI.*: na moyą pamyącz albo *k* moyey *pamączy*, *VII*: na... pamyathką) bądźecze czynycz 1413-4 *Msza I s. 262, sim. IV. V., XV med. GIWroc 48v, Rozm 542*;
- *czynić na pamięć*, por. *czynić* (12) I. 2. e. 'czynić na pamiątkę, czcić pamięć':
Tho czalo ylkokroc y tesz vczynycze, *na* moya **pamyecz* *bądźecze czynycz* (haec quotiescumque faceritis, in mei memoriam facietis, *Msza III. IV. VI.*: uczinicze, *VI*: czynycze) 1413-4 *Msza I s. 262*.

NAZWA NABOŻEŃSTWA. SPOSÓB JEGO ODPRAWIANIA

W materiale średniowiecznym występują 4 nazwy tego nabożeństwa i są to:

- *Boża służba* (por. *boży* (35) 2. ~, (por. *służba* (14) 4. ~~),
- *msza* (por. *msza* (1),
- *oferowanie ołtarza* (por. *ofiarowanie*, *oferowanie* (2) 1. ~ ,
- *żałomsza* (1) 'msza żałobna z nabożeństwem za zmarłych'⁸.

⁸ Inne określenia tej najważniejszej modlitwy liturgicznej chrześcijan spotykane w późniejszym okresie rozwoju polszczyzny to np. *Łamanie Chleba* (Dz 2, 42. 46; 20, 7), *Uczta Pańska* (1. Kor 11, 20), *Wieczerza Pańska* (1. Kor 11, 20), *Uczta Eucharystyczna*, *Eucharystia*, *Ofiara*, *Msza* (Por. Nadolski 2011: 106–108; Cichy 2012: 80–84). Eucharystia jest drugim z najbardziej znanych i używanych określeń omawianej modlitwy liturgicznej. Stefan Cichy pisze, że zdaniem Josefa A. Jungmanna już z końcem I wieku używano terminu *Eucharystia* dla określenia najważniejszego zgromadzenia liturgicznego chrześcijan. Oznaczał on początko-

Wyraz *msza* nazywający najważniejsze misterium chrześcijańskie wywodzi się, jak podaje Wiesław Boryś (2005: 341), z kończącego je wezwania kapłana. Łacińska *missa* to forma rodzaju żeńskiego imiesłowu biernego *missus od* łacińskiego *mittere* ‘posłać, wysłać, odesłać, uwolnić, rozpuścić (zgromadzenie)’. Do języka polskiego wyraz ten został zapożyczony za pośrednictwem języka staroczeskiego. SStp odnotowuje dwa derywaty od tego wyrazu, a mianowicie:

- *meszne* (1) ‘rodzaj rocznej daniny uiszczanej przez wiernych na rzecz parafii (zapewne zobowiązującej proboszcza do odprawiania mszy)’, oraz
- 1. *meszny* (1) ‘z mszą związany’, por. *meszna ścieżka* ‘ścieżka, która prowadzi do kościoła, którą się chodzi na mszę’.

W *niedzielę* (1) i w *święta* (9) b. wierni byli zobowiązani do tego, aby *święcić dzień święty*, czyli przede wszystkim uczestniczyć we mszy świętej, por. Pamyathay *nyedzela* (Dek III 17.29.V: nyedziele, VII 3: dzen nyedzelny, II 3: dny swyanthe, IV: dna swøtego, VII I: dzen szwanthi, VII 2: dzen swanteczni) szwyanczycz *Dek II 1.2 III 1-6. 10.11. 13-16. 18.22.25-28. 30. VI. VII 5*, por. też *święcić* (6) 3. ~ Panye bozye wszechmogączy, kthorysz nam dopu<ś>czyl *szwyaczicz dzyen szwyathy* Anny MW 63b.

Stefan Koperek pisze, że w okresie średniowiecza

Chrześcijaństwo w nowo ochrzczonych krajach jest jednak bardzo powierzchowne. Praktyki religijne ograniczano do minimum, stosując się jedynie do nakazów prawa – przykazań kościelnych. Do tych najważniejszych obowiązków należało wysłuchanie mszy świętej w niedzielę i święta, zachowanie nakazanych postów i trzykrotna komunია święta w ciągu roku. Zaniedbywanie tych podstawowych praktyk było karane (poddani skazywani byli na karę chłosty) (Koperek 2012: 69).

W materiale średniowiecznym występuje spora grupa jednostek leksykalnych, które nazywają celebrację mszy świętej. Leksemy czasownikowe pełniące tę funkcję to:

- *odprawować* (1) ‘wykonywać, spełniać, tu o mszy: celebrować’: Parochus... tenetur... pro anima mea na czadym miesiäcu mszy s. Chrystyny *odprawować* (1491) *KodWil I 434*;
- *służyć* (9) 2. ~ ‘odprawiać mszę świętą’: Pop Ucholdycz citaverat... Nadosza popadya, quod sibi noluit admittere ad prefatam ecclesiam Rutenicaem in Stradecz celebrare al. *szluszycz 1500 AGZ XV 399*;
- *poświęcać* (5) 3. o mszy ‘odprawiać’: Post hoc ordinavit (sc. Iesus) eos (sc. discipulos suos) sacerdotes..., dans eis potestatem conficiendi, *poszwyaczacz*, hoc venerabilem sacramentum XV p. post. *KałużnRp 271*.
- *msza* (2) ~ *mszq czyść* ‘odprawiać mszę’: Brath wszelky... ma tho chovaczy, yzby mylczeny... trzymal, a tho kyedy *mszq* czthą albo *spevay<ą>* (dum missae celebratur officium) *1484 Reg 719*.

wo samą modlitwę dziękczynną wypowiedaną za przykładem Chrystusa, a potem cały obrzęd Mszy Świętej (por. Cichy 2012: 81–82). Wyraz ten odnotowuje w tym znaczeniu *Słownik polszczyzny XVI wieku* pod red. M.R. Mayenowej, w t. VI, Wrocław – Warszawa – Kraków, Gdańsk 1972, por. artykuł hasłowy **eucharystyja**.

Msza święta była odprawiana po łacinie i uczestnicy jej słuchali, por.

- *słuchać* (4) 1. b. ~ *słuchać Bożej służby, mszej* 'uczestniczyć we mszy, być obecnym na mszy';
 - Do onego tho myeszcz... mayą sye zchodziczy, aby thamo tho słuchali mszey (convenient, missarum solemnina inibi auditori) 1484 Reg 718;
 - *słuchanie* (2) 1. ~ *słuchanie msze* 'uczestniczenie we mszy';
 - O słuchanyy msze (de audienda missa) 1484 Reg 717;
 - *dosłuchać* (1) 'wysłuchać do końca'
- Doszłuchawszi bozey szluszbi oth poczøthka do pozegnana ca 1420 R XXIV 81.

KAZANIE

Integralną częścią mszy świętej były od wieków homilie i kazania, które wraz z czytaniem biblijnymi współtworzą liturgię słowa, czyli jej pierwszą część (por. Koperek 2012: 41–42). Waclaw Schenk (1969: 151) pisze, iż „kazania były głoszone w języku polskim przez pierwszych misjonarzy. [...] Św. Romuald przeznaczył dwóch mnichów, Jana i Benedykta, do misji w Polsce. Przed rozpoczęciem pracy uczyli się języka słowiańskiego [...]”.

Kronikarz Jan Długosz stwierdza:

Rzadko bardzo w całym Kościele polskim kazano po polsku do ludu, rzadko słyszano kazania objaśniające w sposób uczony prawo Boże, bo dla rzadkości nauki i ksiąg mało było takich, którzy by umiejętnie i odpowiednio kazać umieli, skoro Polacy z wyjątkiem nielicznych albo uczonych, albo zakonników w większej części obcego pochodzenia i języka, do życia światowego i świeckości się zwracali, stronili od nauki i unikali zachodu ewangelicznego nauczania. Wreszcie założenie Uniwersytetu Krakowskiego usunęło to zaniedbanie i niedostatek, który przez tak długie trwał wieki. Odtąd nauka się rozkrzewiła i książki zagościły, a kazania rozbrzmiewały nie tylko po miastach, lecz i po wsiach całego Królestwa (Długosz, cyt. za: Ożóg 2008: 433).

Krzysztof Ożóg pisze, że system kształcenia na uniwersytecie przygotowywał studentów do posługiwania się różnymi formami słowa mówionego. W programie wydziału sztuk była retoryka, w ramach której uczono układania mów, listów i dokumentów. Do wygłaszania mów byli zaprawiani już bakałarze *artium*, którzy przygotowywali i głosili pochwały sztuk wyzwolonych na wykładach wstępnych. Kazania i mowy uniwersyteckie miały podobną strukturę, posługiwały się tymi samymi środkami wyrazu. Studenci uczestniczyli w mszach świętych, we wszelkiego rodzaju wyborach, uroczystościach, promocjach, w czasie których wygłaszane były mowy i kazania. Rosnący potencjał intelektualny księży, ich możliwości kaznodziej-skie, znalazły odbicie w statutach synodalnych kilku diecezji z pierwszej połowy XV w., które zobowiązywały duchownych do głoszenia w kościołach parafialnych kazań objaśniających czytane perykopy z Biblii (por. Ożóg 2008: 433–436).

Materiał średniowieczny zawiera grupę jednostek autosemantycznych odnoszących się do nauczania religijno-etycznego księży, które zwykle miało miejsce podczas niedzielnych nabożeństw. Są to takie leksemy rzeczownikowe, jak

(*homilia*)⁹ *omelija* (1); *kazanie* (1) 1; *kaznodzieja* (1); *kaznodziejca* (1); *słowo* (6) 1. ~ 'przemówienie, kazanie'; oraz czasownikowe: *kazać* (9) 2. 'nauczać zasad moralnych, mówić kazanie'; *rozkazować* (2) 2. 'wygłaszać kazanie, pouczenie'.

OFIARA

Jak czytamy w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*, Eucharystia jest „ofiara uwielbienia i dziękczynienia za dzieło stworzenia” (KKK 2002: 333). Chrześcijanie celebrować Eucharystię, wypełniając polecenie Jezusa Chrystusa: „Czyńcie to na moją pamiątkę!” (Łk 22, 19–20; 1 Kor 11, 24–25). *Katechizm Kościoła Katolickiego* podaje: „Czyniąc to, ofiarujemy w niej Ojcu to, co On sam nam dał: dary Jego stworzenia, chleb i wino, które mocą Ducha Świętego i słów Chrystusa stają się Jego Ciałem i Krwią” (s. 333). *Słownik staropolski* odnotowuje następujące leksemy rzeczownikowe odnoszące się do ofiary mszy:

- *danie* (8) 2;
- *dar* (1) 1.a;
- *obiata* por. *obiata*, *obieta* (1) 1.;
- *obiatawanie*(?) (1);
- *obiatowanie*, *obietowanie* (1);
- *obiat* por. *obiet*, *obiat* (1);
- *obietnica* (4) 2;
- *ofiara*, *ofiera* (1);
- *poświęcenie* czy *poświęczenie* (7) 4. ~

Poniższy przykład zawiera kilka synonimicznych nazw odnoszących się do aspektu ofiarnego mszy świętej, por. artykuł hasłowy *ofiara*, *ofiera* (1) Przyjømthe ymecz raczył yesz obyatø, dari, offyari (munera, *Msza IV, VII*: dary, *VI*: dary, obyatha, ofyara, *VIII*: dary, offyary) dzeczancza twego sprawedliwego Abel 1424 *Msza III* s. 60.

Leksemy czasownikowe pokrewne semantycznie to:

- *obiatować* (*się*), *obietować* (*się*) (1);
- *poświęcić* (3) 1. ~ 'konsekrować chleb i wino', por. Ya thwe vyerne vydzyala czyalo y krew, przede mna poszwycaczono y zegnano chlyeb rakama kaplansky-ma Naw 98.

KOMUNIA ŚWIĘTA

W zgromadzonym materiale dużą frekwencję wykazują ciągłe i nieciągłe jednostki leksykalne, za pomocą których nazywana jest komunია święta czyli Ciało i Krew Chrystusa w Najświętszym Sakramencie.

⁹ Wyraz w nawiasie to współczesna postać wyrazu hasłowego.

Tabela 1. Wyrazy hasłowe, lokalizacje słownikowe i znaczenia jednostek leksykalnych odnoszących się do komunii świętej, tj. sakramentu Ciała i Krwi Chrystusa

Wyraz hasłowy/ jednostka ciągu (za SStp)	Lp. (numer jednostki leksykalnej w SPJS)	Oznakowanie jednostki leksykalnej w SStp	Jednostka nieciągła	Znaczenie jednostki leksykalnej ^{<?>}
<i>Chleb</i>	(3)	1. ~	<i>chleb święty żywo- ta wiecznego</i>	'komunia święta'
<i>Chleb</i>	(4)	1. ~	<i>chleb żywy</i>	'komunia święta'
<i>Chleb</i>	(5)	1. ~		'komunia święta'
<i>Chleb</i>	(6)	1. ~	<i>chleb anjelski</i>	'komunia święta'
<i>Ciało</i>	(9)	1. a. ~		'komunia święta'
<i>Ciało</i>	(10)	1. a. ~	<i>prawe ciało</i>	'komunia święta'
<i>Ciało</i>	(11)	1. a. ~	<i>wielebne ciało</i>	'komunia święta'
<i>Ciało</i>	(12)	1. a. ~	<i>ciało świętego Boga</i>	'komunia święta'
<i>Ciało</i>	(13)	1. a. ~	<i>Boże ciało</i>	'komunia święta'
<i>Ciało</i>	(14)	1. a. ~	<i>ciało Boże</i>	'komunia święta'
<i>Karmia</i>	(2)	~	<i>niebieska karmia</i>	'komunia święta'
<i>Krew, kry</i>	(3)	~		'komunia święta pod postacią wina'
<i>Lekarstwo</i>	(2)	1. ~	<i>lekarstwo wieczne</i>	'komunia święta'
<i>Nakarmić</i>	(2)	~		'udzielić komunii świętej'
<i>Napawać</i>	(2)	~	<i>krwią napawać</i>	'udzielać komunii świętej'
<i>Obrząd</i>	(4)	3.	<i>oprawiać Bożym obrzędem</i>	'udzielać komunii świętej'
<i>Oplatek</i>	(2)	~	<i>święty oplatek</i>	'komunia święta'
<i>Oprawiać, oprawiać się</i>	(13)	11.	<i>oprawiać Bogiem, Bożym ciałem, Bożym obrzędem</i>	'udzielać komunii świętej'
<i>Oprawiać, oprawiać się</i>	(14)	11. ~		'przyjmować komunię świętą'
<i>Oprawić, oprawić się</i>	(18)	14.	<i>Bożym ciałem oprawić</i>	'udzielić komunii świętej'
<i>Oprawić, oprawić się</i>	(19)	14. ~	<i>Bożym ciałem oprawić się</i>	'przyjąć komunię świętą'
<i>Pożywać</i>	(6)	2. ~	<i>pożywać ciała naświętszego</i>	'przyjmować komunię świętą'
<i>Pożywanie</i>	(3)	2. ~		'przyjmowanie komunii świętej'
<i>Przyjąć</i>	(28)	11.		'przyjąć komunię świętą'

<i>Przyjęcie</i>	(10)	9.	<i>przyjęcie Bożego ciała</i>	'przyjęcie komunii świętej'
<i>Przymować, przyjmować, przymować</i>	(14)	9.	<i>Boże ciało przymować</i>	'przyjmować komunię świętą'
<i>Przystępować</i>	(2)	1. ~	<i>przystępować (do ciała świętego Boga)</i>	'przyjmować komunię świętą'
<i>Przystępowanie</i>	(1)			'przyjmowanie komunii świętej'
1. <i>stół</i>	(4)	1. ~	<i>anjelski stół</i>	'o przyjmowaniu komunii świętej'
(<i>Świętość</i>) <i>świętość</i>	(7)	2. ~		'komunia święta'
<i>Wieczera</i>	(4)	1. ~~	<i>wieczera Boża</i>	'komunia święta'
<i>Wielkonocny, wielikonocny</i>	(6)	3. ~b.	<i>niebieski wielkonocny Baranek</i>	'komunia święta'
<i>Wino</i>	(2)			'komunia święta pod postacią wina'
<i>Wzięcie, zwięcie</i>	(6)	5.	<i>wzięcie ciała i krwi</i>	'o przyjęciu komunii świętej'

Średniowieczne jednostki leksykalne odnoszące się do znaczenia 'komunia święta, tj. sakrament Ciała i Krwi Pańskiej' to takie, które:

1) nazywają komunię świętą:

– *chleb; chleb anjelski; chleb święty żywota wiecznego; chleb żywy;*

– *wino;*

– *ciało; ciało Boże; Boże ciało; prawe ciało; wielebne ciało; ciało świętego Boga;*

– *krew, kry;*

– *świętość; święty opłatek;*

– *lekarstwo wieczne; niebieska karmia; niebieski wielkonocny Baranek; wieczera Boża.*

2) nazywają przyjmowanie komunii świętej:

anjelski stół; Bożym Ciałem oprawić się; oprawiać, oprawiać się; pożywać ciała naświeczonego; pożywanie; przyjąć; przyjęcie Bożego ciała; Boże ciało przymować; przystępować (do ciała świętego Boga); przystępowanie; wzięcie ciała i krwi.

3) nazywają udzielanie komunii świętej:

Bożym ciałem oprawić; oprawiać Bogiem, Bożym ciałem, Bożym obrzędem; nakarmić; krwią napawać (por. Puzynina 1991).

Semantyka jednostek leksykalnych *nakarmić* oraz *napawać*, por. O, *dzyakvya thobye...* Jesu..., *yzesz mye raczyl nakarmycz thwoyago (pro thwoyego) czyla dosthoynego Naw 145; oraz Ieszus, kyedy vyczeczal...*, apostołi szwe smvthnye szwoyą krwą *napawał XV ex. SKJ I 144*, odnosi się do konceptualizowania Jezusa, który w sposób duchowy karmi wierzącego swoim ciałem i krwią – pod postacią chleba i wina udziela im siebie.

W materiale średniowiecznym w obrębie artykułu hasłowego *baranek, bera- nek* (3) 1. ~ występuje jednostka nieciągła *Baranek Boży*, por. *Baranek bozy*, kthory <sgładzasz grzechi szwyatha>, szluthuy szą nam (Agnus Dei... miserere nobis) 1413–4 *Msza I* s. 263, *sim. VIII.*. Określenie to, będące częścią formuły modlitwowej w kanonie mszy świętej, w sposób symboliczny nazywa ofiarę Jezusa na krzyżu, którą złożył dla odkupienia ludzi (por. Jak baranek na rzeź prowadzony, jak owca niema wobec strzygących ją, tak On nie otworzył ust swoich *Iz 53, 7*).

OBRZĘD POKOJU

We *Mszy I* oraz *Mszy VIII* została odnotowana formuła mszalna składająca się z wypowiedzi kapłana i odpowiedzi wiernych. Brzmi ona:

Pokoy panyszky (pax domini) bądź *szawszgy sz wamy y sz duchem twoym (et cum spiritu tuo) 1413–4 *Msza I*, s. 263, *sim. Msza VIII* (por. *pokój* (2) 1., *duch* (4) 4. Józef Sroka pisze, że formuła ta jest częścią obrzędu pokoju stanowiącego wstęp do przyjęcia komunii świętej. Ta część mszy świętej kładzie akcent na przebaczącą i wprowadzającą pokój postawę człowieka (por. Sroka 2012: 357–358).

KOŃCOWE BŁOGOSŁAWIEŃSTWO

Jednostka leksykalna *pożegnanie* (2) ~ oznacza 'błogosławieństwo przekazywane przez kapłana pod koniec liturgii mszy św.', por. Doszluchawszi bozey szluszbi oth poczøthka do *pożegnana ca 1420 R XXIV 81*.

PRZEDMIOTY ZWIĄZANE Z MSZĄ ŚWIĘTĄ

Nazwy przedmiotów odnoszących się do sprawowania mszy w średniowieczu można przyporządkować do następujących grup semantycznych:

1) miejsce składania ofiary Bogu:

ołtarz, altarz (1); *pełła czy piełła* (1) 'okrycie na ołtarz';

2) chleb i wino przeistaczane w ciało i krew Chrystusa:

wino (2) 1.; *chleb* 1; *opłatek* (1); *płaskur* (1) 'opłatek, chleb ofiarny przeznaczony na hostię', *proskura, praskura* (1) 'chleb liturgiczny używany w cerkwi prawosławnej';

3) ubrania i inne przedmioty liturgiczne:

komża (1) 'biała koszula (część obrzędowego stroju kapłańskiego)'; *ornat* (1) 'sakralna szata kapłańska, zwykle z kosztownych tkanin, bogato haftowana'; *kielich* (2) ~; (*szerzynka*) *szyrzynka* (2) 2. 'płat ozdobnej tkaniny przykrywającej kielich mszalny wraz z jego przyborami'.

Uwagi końcowe

Wynikiem prac onomazjologicznych nad słownictwem zgromadzonym w obrębie pojęcia MSZA ŚWIĘTA *Słownika pojęciowego języka staropolskiego* jest skategoryzowanie tej leksyki w obrębie pojęć podrzędnych. Mieszczą się w nich jednostki leksykalne odnoszące się do nazwy nabożeństwa, sposobu jego odprawiania, kazania, ofiary, obrzędu pokoju, komunii świętej, końcowego błogosławieństwa, przedmiotów związanych z mszą świętą.

Średniowieczna leksyka wyekscerpowana ze *Słownika staropolskiego* i przyporządkowana do pojęcia MSZA ŚWIĘTA w *Słowniku pojęciowym języka staropolskiego* to zbiór składający się z około stu jednostek autosemantycznych. Msza święta jest chrześcijańskim nabożeństwem celebrowanym od 2000 lat, a na ziemiach polskich od ponad 1000 lat. Polska leksyka religijna używana w trakcie tego misterium chrześcijańskiego i kojarzona z tym konkretnym nabożeństwem zawiera sporą grupę jednostek leksykalnych, które od średniowiecza do czasów współczesnych nie zmieniły swojego znaczenia i są to między innymi takie wyrazy i połączenia wyrazowe, jak: *Wielki Czwartek*; *wieczera*; *msza*; *niedziela*; *ofiara*; *chleb*; *ciało*; *wino*; *krew*; *kazanie*; *kaznodzieja*; *kielich*; *opłatek*. Te jednostki leksykalne stanowią zarazem prototypowy, zasadniczy zasób słownictwa służącego do tego, aby opisać i nazwać najważniejsze nabożeństwo religijne chrześcijan w Polsce – w średniowieczu i współcześnie. Na przeciwległym biegunie znajduje się archaiczne słownictwo religijne, które nie jest już znane współczesnemu użytkownikowi polszczyzny. Są to takie jednostki leksykalne, jak np. *obiet*, *obiat* ‘ofiara’; *pełła* czy *piełła* ‘okrycie na ołtarz’; *żałomsza* ‘msza żałobna z nabożeństwem za zmarłych’, *Zielony Czwartek* ‘Wielki Czwartek’, *Boża służba* ‘msza święta’. W zgromadzonym materiale na uwagę zasługują też tak zwane homonimy kompetencyjne (por. Sieradzka-Baziur 2017: 234–235; 2020: 93–94), będące rodzajem archaizmów znaczeniowych. Określam tym mianem takie jednostki leksykalne, które w trakcie rozwoju języka nie zmieniły swojej formy fonetycznej i graficznej, a aktualna kompetencja użytkowników języka sprawia, że błędnie je rozumieją. Usytuowane w obrębie określonego pojęcia w słowniku pojęciowym powodują rodzaj dysonansu poznawczego u jego użytkownika, który czytając tekst staropolski, zgodnie ze swoją dzisiejszą kompetencją językową, nie umieściłby danej jednostki w obrębie tej kategorii pojęciowej, do której zostały one zaklasyfikowane. I tak np. do analizowanej kategorii pojęciowej MSZA ŚWIĘTA przyporządkowałam jednostkę leksykalną *danie* (8) 2., która współcześnie oznacza ‘potrawę podawaną na stół podczas posiłku’¹⁰, a w tekście średniowiecznym ‘dar, ofiarę’, por.: *Modlimy scha y thesz prosimi, aby przyemnye malby y przezegnay tho danye XV p. pr. Msza IX s. 258*. Inny homonim kompetencyjny w obrębie analizowanego pojęcia MSZA ŚWIĘTA to *obietnica* (4) 2. ‘ofiara’ – jednostka leksykalna, którą współcześnie przyporządkowalibyśmy do pojęcia związanego z kontaktami społecznymi ze względu na znaczenie ‘zapewnienie dane komuś, że mu coś dobrego damy lub zrobimy’¹¹. W analizowanym materiale występuje znaczna ilość synonimów, równoznaczniki i bliskoznaczniki są najliczniej reprezentowane przez autosemantyczne jednostki ciągłe i nieciągłe, które odnoszą się do znaczenia: ‘komunia święta, tj. sakrament Ciała i Krwi Chrystusa’ (por. tabela 1). Wyniki analiz przedstawione w tym artykule mogą się okazać użyteczne w trakcie

¹⁰ Por. *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Źmigrodzki, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/21679/danie> (dostęp 15.03.2022).

¹¹ Por. *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Źmigrodzki, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/10103/obietnica> (dostęp 15.03.2022).

prac prowadzonych przez semantyków i onomazjologów zajmujących się językiem religijnym oraz podejmowanych przez historyków liturgii¹².

Rozwiązanie skrótów

SPJS – *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, red. B. Sieradzka-Baziur, 2015, <http://spjs.ijp.pan.pl>.

SSp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–2002.

Bibliografia

Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.

Cichy S., 2012, *Teologia Eucharystii*, [w:] *Mysterium Christi 3. Msza Święta*, red. bp W. Świerzawski, Zawichost–Kraków–Sandomierz, s. 79–120.

Katechizm Kościoła Katolickiego, 2002, II wydanie poprawione, Poznań.

Koperek S., 2012, *Rys historyczny rozwoju liturgii mszalnej*, [w:] *Mysterium Christi 3. Msza Święta*, red. bp W. Świerzawski, Zawichost–Kraków–Sandomierz, s. 37–78.

Leńczuk M., 2013, *Staropolskie przekazy kanonu Mszy Świętej. Wariantywność leksykalna*, Warszawa.

Nadolski B., 2011, *Liturgika IV. Eucharystia*, Poznań.

Ożóg K., 2008, *Wpływ środowiska uniwersyteckiego na kształtowanie i rozwój kultury religijnej w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach polskich w średniowieczu*, t. 1, *Struktury kościelno-publiczne*, red. H. Manikowska, W. Brojer, Warszawa, s. 407–439.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, 1991, w przekładzie z języków oryginalnych. Opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tyńceckich, Poznań.

Puzynina J., 1991, *Słownictwo eucharystyczne w historii języka polskiego*, [w:] *Onomastyka. Historia języka. Dialektologia*, Księga pamiątkowa ku czci prof. dr. Henryka Borka (1929–1986), Warszawa–Wrocław, s. 479–485.

Rzepka W.R., Walczak B., 1997, *Historycznojęzykowe prolegomena do staropolskiego kanonu mszy*, [w:] *Tekst sakralny. Tekst inspirowany liturgią*, red. G. Habrajska, Łódź, s. 75–84.

Schenk W., 1969, *Z dziejów liturgii w Polsce*, [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, cz. I, red. M. Rechowicz, Lublin.

Sieradzka-Baziur B., 2017, *Semantyka historyczna – zakres badań i ich wyniki*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis” 234, „Studia Linguistica”, t. 12, s. 226–237.

Sieradzka-Baziur B., 2020, *Onomazjologiczny słownik online. Metodologia, zawartość, wykorzystanie w badaniach na przykładzie „Słownika pojęciowego języka staropolskiego”*, Kraków, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/270658/edition/233563>.

Sieradzka-Baziur B., 2021, *Reprezentacje leksykalne pojęcia CHRZEST. CHRZEST JANOWY oraz CHRZEST PAŃSKI w średniowieczu. Analiza onomazjologiczna*, „Annales

¹² Pisząc ten artykuł, korzystałam z cennych uwag i uzupełnień dr Zofii Wanicewej, za które składam Jej gorące podziękowanie.

Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, Folia 332, „Studia Linguistica” 16 (2021), s. 185–198.

Słownik staropolski. Suplement, cz. I (*verba absentia*), 2014, red. E. Deptuchowa, Kraków.

Sobeczko H.J., 2005, *Modlitwy eucharystyczne w tradycji Kościoła zachodniego*, [w:] *Modlitwy eucharystyczne Mszału Rzymskiego. Dzieje – teologia – liturgia*, red. H.J. Sobeczko, Opole, s. 25–37.

Sroka J., 2012, *Obrzęd Komunii*, [w:] *Mysterium Christi 3. Msza Święta*, red. bp W. Świerżawski, Zawichost – Kraków – Sandomierz, s. 353–378.

Twardzik W. (red.), 2005, *Opis źródeł „Słownika staropolskiego”*, we współpracy z: E. Deptuchową, L. Szlachowską-Winiarową, Kraków.

Lexical representations of the concept of Holy Mass in the Middle Ages.

Onomasiological analysis

Abstract

In the article, the subject of description included continuous and discontinuous auto-semantic lexical units used in the medieval language (until the end of the 15th century) which are a lexical representation of the concepts of Holy Mass in the *Słownik pojęciowy języka staropolskiego* online [*Conceptual Dictionary of Old Polish* online]. The result of onomasiological works on the vocabulary gathered within the concept of HOLY MASS in the *Słownik pojęciowy języka staropolskiego* [*Conceptual Dictionary of Old Polish* online] is the categorization of this lexis within subordinate concepts. They include lexical units referring to the name of the service, the manner of its celebration, sermon, sacrifice, rite of peace, holy communion, final blessing, and items related to the holy mass.